

DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.01.023>
 УДК 316.343.654

Мищенко М.Д., канд. соціол. наук, заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова, вул. Лаврська, 16, Київ, 01015, Україна, email: mishchenko@razumkov.org.ua,
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>, Web of Science ResearcherID: H-8595-2018

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ОБ'ЄКТИВОВАНА ІДЕОЛОГЕМА

Досліджено середній клас як соціальну спільноту. Проаналізовано роль ідеологічного дискурсу у формуванні конструкта середнього класу, зазначено, що різноманітні концепції середнього класу виконують “соціально-інженерну” функцію, формуючи соціальну спільноту “середній клас”, подібно до того, як робітничий клас перетворився з “класу в собі” у “клас для себе”, насамперед, під впливом соціалістичних ідеологій (саме у цьому сенсі автор розглядає середній клас як “об’єктивовану ідеологему”). Соціальна концепція може стати класоутворюючим чинником, якщо перетворюється на ідеологічну концепцію та “опускається” на рівень “повсякденної ідеології” та соціальної міфології. При формуванні конструкта середнього класу (і його позитивного іміджу) у масовій свідомості відіграли роль такі міфологеми стосовно його характеристик і суспільних функцій: “серединності”, “поміркованості”, “демократичності”, “нормативності”, “конструктивності”, “прогресивності”. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що характеристики представників “ядра” середнього класу, представлені у масовій свідомості, у цілому відповідають стереотипам, сформованим у рамках ліберальних ідеологічних концепцій, згідно з якими вони мають характеризуватися більш високим, ніж представники нижчого класу, рівнем соціальної активності, а також рівнем інтерналізації демократичних цінностей. Проте цим стереотипам суперечить той факт, що в українських реаліях представники “ядра” середнього класу та вищого класу частіше, ніж представники нижчого класу, залучені до корупційних практик. Це підтверджує існування закріпленої на рівні соціальних стереотипів “корупційної субкультури” українського суспільства, яка охоплює у тому числі й середній клас. Автор приходить до висновку, що у поведінкових практиках і груповій свідомості представників українського середнього класу мають місце суперечливі тенденції як відображення суперечностей розвитку сучасного українського суспільства. І будь-яка з цих тенденцій має шанс на реалізацію, що визначатиме у найближчому майбутньому соціальне обличчя середнього класу та його роль у суспільних змінах в Україні.

Ключові слова: середній клас, ідеологема, міфологема, масова свідомість, довіра, громадянська активність, протестна активність.

Mishchenko M.D., PhD. (Sociology), Deputy Director of the Sociological Service, Razumkov Centre, 16, Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine, email: mishchenko@razumkov.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>, Web of Science ResearcherID: H-8595-2018

MIDDLE CLASS AS OBJECTIFYING IDEOLOGEME

The article is devoted to the study of the middle class as social community and analyses the role of ideological discourse in shaping construct of middle class. It notes that different concepts of middle class carry out “social engineering” function to form social community “middle class”, just as working class turned from “class-in-itself” into “class for-itself” first of all under the influence of socialist ideologies (in this sense the author regards middle class as “objectifying ideologeme”). Social conception can be a class forming factor, if it is transformed into ideological conception and “drops down” on the level of “everyday ideology” and social mythology. In the formation of construct of middle class (and its positive image) in the mass conscious such mythologemes about its characteristics and social functions played a role: mythologemes of “middleness”, “moderation”,

“democracy”, “normativity”, “constructiveness”, and “progressivity”. The results of the research suggest that the characteristics of middle class, presented in the mass consciousness, are generally consistent with stereotypes, formed within liberal ideological conceptions, under which the representatives of middle class should be different from the representatives of low class by a higher level of social activity and by a higher level of internalization of democratic values. But these stereotypes are countered by the fact that in realities of Ukraine the representatives of “the core” of middle class are involved more often than the representatives of low class in corrupt practices. This confirms existence of “corruption subculture” in the Ukrainian society which covers also middle class. The author concludes that in the behavioural practices, and in the group consciousness of the representatives of middle class contradictory trends exist, which reflects the contradictions of the development of modern Ukrainian society. And each of these trends has a chance of being realized, that will determine in the near future social face of middle class and its role in the social changes in Ukraine.

Keywords: middle class, mythologeme, mass consciousness, trust, civic engagement, protest activity.

Середній клас: “емпірична” чи “аналітична” група. Проблема впливу дослідника на об’єкт дослідження, що є актуальною для всіх наук, у суспільних науках стоїть особливо гостро. Це пов’язано насамперед з тим, що результати досліджень, здійснених вченими-суспільствознавцями, оформлені як теоретичні концепції, набувають поширення у суспільстві, тим самим змінюючи поведінку соціальних агентів. Наукова проблема, яку досліджує автор цієї статті, пов’язана з роллю теоретичних суспільствознавчих концепцій у формуванні великих соціальних груп.

Мета статті – визначити на прикладі середнього класу характер і ступінь впливу теоретичних і сформованих на їх основі ідеологічних концепцій на процеси соціальної ідентифікації, характеристики соціальної групи, що формується, особливості соціальної поведінки членів цієї групи.

Автори практично всіх досліджень, що порушують проблематику середнього класу, зазначають про розмитість, невизначеність меж цієї соціальної групи. Г.Г. Ділігенський пояснює це тим, що середній клас є “аналітичною”, “штучно сконструйованою” соціальною групою. Він розділяє великі соціальні групи за джерелами їх походження та характером відношення до реальності на емпіричні та аналітичні. Перші “природно народжуються з повсякденного соціального досвіду, позначають емпірично легко вирізнявані феномени”, другі “з’являються в результаті концептуально-теоретичного ідеологічного (чи міфологічного) осмислення дійсності та являють собою знаряддя пізнання чи аналітичні категорії. Вони слугують не лише для позначення, але й інтерпретації явищ дійсності, вони спеціально вигадані..., тому є не такими однозначними, як поняття першого типу” [1, с. 7].

Як пише Г.Г. Ділігенський, “поняття “середній клас” породжене ... не лише суто пізнавальними потребами та загальним математизованим стилем мислення епохи модерну, але й певним ідеологічним замовленням... Для ліберального публічного дискурсу цей клас став ідеологемою та символом нової віри” [1, с. 8, 9, 11]. Його позицію підтримує І.П. Попова: “Загальним місцем стає умовність самого поняття “середній клас”. Скоріше, це ідеологічний конструкт і навіть міф, аналітична категорія, поняття, яке “можна розглядати і як соціальний факт, і як соціальний конструкт, і як терміноло-

гічну умовність, і як плід соціологічної уяви, і як чіткий термін, і як епістемологічну метафору” [2, с. 67].

Водночас “аналітичний” характер виокремлення соціальної групи далеко не завжди може свідчити про те, що такої групи насправді не існує. Адже так само можна сказати, що і робітничий клас (пролетаріат) свого часу був “винайдений” К. Марксом, Ф. Енгельсом та іншими теоретиками соціалістичного та комуністичного напрямів, оскільки значною мірою саме під впливом їх робіт робітничий клас перетворився на ту реально існуючу та діючу соціальну спільноту, яка активно проявила себе у XIX–XX ст.

Можна припустити, що різноманітні концепції середнього класу виконують аналогічну “соціально-інженерну” функцію, формуючи соціальну спільноту “середній клас”. Тут може бути застосована марксистська концепція “класу в собі” та “класу для себе”, яка передбачає, що самоусвідомлення себе класом як “класу для себе” відбувається під впливом певної ідеології, яка сприяє усвідомленню своїх особливих, об’єктивно обумовлених інтересів, їх відмінності, протилежності чи збігу з інтересами інших класів [3, с. 259] (насправді ці “об’єктивно обумовлені” інтереси значною мірою сформовані під впливом цієї ідеології).

Так, робітничий клас перетворився з “класу в собі” у “клас для себе”, насамперед, під впливом соціалістичних ідеологій (у тому числі марксистської). Чим вищим був рівень поширеності цих ідеологій у середовищі робітничого класу, тим вищою була його соціальна активність. Крім того, творцями цих ідеологій були аж ніяк не робітники, а (як це переважно трапляється) інтелектуали. Саме ці інтелектуали приписали робітничому класу особливу історичну місію – визволення не лише себе самого, але й всього людства.

Історична доля робітничого класу як суб’єкта соціальних змін виявилася нерозривно пов’язаною з долею лівих ідей, зокрема, марксизму як однієї з найпоширеніших лівих ідеологічних течій. Занепад впливу марксизму призвів до спаду соціальної активності робітничого класу. Можна говорити про “мозаїзацію” робітничого класу як суб’єкта соціальної дії у тому сенсі, що він за останні десятиліття перетворився на конгломерат окремих соціально-професійних груп.

Соціальні концепції можуть стати класоутворюючим чинником, які не лише перетворюються на ідеологічну концепцію, але й “опускаються” на рівень “повсякденної ідеології” (якщо використовувати термін, впроваджений відомим українським соціологом І.М. Поповою). У такому випадку, як зазначає І.М. Попова, ідеологія трансформується в соціальну міфологію: “міфологізація має місце тоді, коли дійсність ототожнюється з ідеалізованими конструкціями, що приймаються за реальність”, при цьому міфологія пов’язана з “емоційно-образним сприйняттям соціальної реальності” [4, с. 23, 24]. Отже, проникнення наукової концепції (що трансформується в ідеологію) до масової свідомості може породжувати суспільні уявлення про існування соціальних спільнот, які “без допомоги” цих ідеологій могли б залишитися “непоміченими” членами суспільства.

Поділ соціальних груп на “емпіричні” та “аналітичні” можна вважати умовним, оскільки в сучасному суспільстві важко знайти соціальні групи, які б виникли абсолютно “природним” шляхом, без втручання теоретичних та ідеологічних концепцій та уявлень. “Емпіричними” групами є не стільки ті, що сформувалися без участі теоре-

тичних концепцій та ідеологем, скільки ті, ідеологеми та міфологеми стосовно яких настільки глибоко вкорінилися в масовій свідомості, що сприймаються як “природні”, внаслідок чого здатні впливати як на соціальну самоідентифікацію членів суспільства, так і на їх поведінку.

Можна стверджувати, що кожна велика соціальна група як суб’єкт соціальної дії існує остільки, оскільки сформована “ідеологічна основа” цієї соціальної дії, функціонування цієї соціальної групи. Без такої основи можуть існувати лише соціально-демографічні групи (наприклад, жінки, молодь) та професійні чи соціально-статусні групи. Соціально-демографічні групи стають суб’єктом соціальної активності лише за умови, коли така активність отримує ідеологічне обґрунтування. Так, активність жінок з відстоювання своїх прав була б неможливою без феміністських ідеологій, а соціальна активність молоді у другій половині ХХ ст., пік якої у багатьох країнах припав на 60–70-ті роки, жилася різноманітними концепціями “молодіжного бунту”.

При цьому велике значення має те, яким чином сприймаються ідеологеми, що становлять “ідеологічне підґрунтя” активності соціальної групи, представниками інших соціальних груп, суспільством у цілому.

Спільноти, утворені на основі поширених у суспільстві уявлень про них, американський дослідник Б. Андерсон так і називає – “уявлені (imagined) спільноти”, відносячи до них, зокрема, етноси та нації, оскільки “представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності” [5, с. 22]. Проте не лише нації можуть бути віднесені до таких “уявлених спільнот”.

Популярність конструкта “середній клас” часто пояснюється необхідністю “ідеологічної альтернативи” марксистського конструкта пролетаріату. Як пише Г.Г. Ділігенський, “категорія середнього класу – це також і символізація деякої ідеологічної альтернативи біполярному, антагоністичному образу суспільства, що роздирається протиріччями між багатими та бідними, сильними і слабкими, переможцями й тими, що програли в міжіндивідуальній конкуренції”. У новому гуманізованому капіталізмі “середньому класу приписують роль вирішальної сили в стабілізації, інтеграції та розвитку суспільства, опори й гаранта демократичних і ліберальних цінностей” [1, с. 9–10].

При формуванні конструкта середнього класу (і його позитивного іміджу) у масовій свідомості відіграли роль такі міфологеми:

- “серединності” як “поміркованості” (у рівні доходів, поведінці);
- “демократичності” – середній клас як носій “духу демократії”, на протипагу “аристократизму” соціальної еліти;
- “нормативності” – середній клас як суб’єкт творення уявлень про те, що є соціальною нормою;
- “конструктивності” на протипагу “деструктивності” соціальних аутсайдерів;
- “прогресивності” – здатності сприймати та реалізовувати ідеї прогресивних суспільних перетворень.

Узагальнюючи ті визначення та характеристики середнього класу, які представлені в соціологічній літературі, можна сформулювати таке визначення цієї соціальної

групи. Середній клас – різнорідна соціальна група, що за рівнем матеріального добробуту перебуває між “полюсом багатства” та “полюсом бідності”, представники якої мають високий рівень освіти та кваліфікації. Згідно з ліберальними соціальними концепціями, функцією середнього класу в суспільстві є забезпечення його стабільності та прогресивного розвитку.

Приписувані соціальному класу позитивні соціальні характеристики обумовлюють позитивний імідж середнього класу в сучасному суспільстві. Як наслідок – середній клас для багатьох членів суспільства є референтною групою. Саме цією обставиною можна пояснити те, що при проведенні соціологічних опитувань багато респондентів, які за об'єктивними характеристиками не можуть належати до середнього класу, ідентифікують себе саме як представників середнього класу (феномен так званого “суб’єктивного середнього класу”¹).

Розглядаючи середній клас як “об’єктивовану ідеологему”, потрібно враховувати, що феномен “об’єктивованої ідеологеми” має два аспекти. З одного боку, згідно з “теоремою Томаса” (“якщо людина визначає ситуації як реальні, вони є реальними за їхніми наслідками” [7, р. 572]), характеристики, приписувані соціальній спільноті, здатні “матеріалізуватися” (хоча б якоюсь мірою) у реальності. Це відбувається тому, що приписування соціальній спільноті “повсякденною ідеологією” певних соціальних характеристик формує відповідні соціальні очікування від цієї спільноти та як наслідок, створює “сміслову поле”, в рамках якого відбувається консолідація спільноти.

З іншого боку, існують суперечності між створеним на основі певної ідеології “ідеальним образом” спільноти та її реальними характеристиками. Інакше кажучи, “приписувані” та реальні характеристики спільнот можуть відрізнитися. Якщо ці відмінності стають достатньо помітними (зокрема, настільки помітними, щоб бути відомими у масовій свідомості), це може бути підставою для “руйнування” ідеології, яка виступала як ідейне підґрунтя формування цієї спільноти.

Однією з цілей дослідження, яке проводилося Центром Разумкова, було вивчення соціальних характеристик, якими володіють представники середнього класу, і того, якою мірою ці характеристики співвідносяться з тими характеристиками, якими середній клас повинен володіти, з огляду на ліберальний ідеологічний дискурс.

У рамках реалізації дослідницького проекту Центру Разумкова “Середній клас в Україні: готовність до асоціації і просування демократичних стандартів” (керівник проекту Л.І. Шангіна) методом індивідуального структурованого інтерв’ю у вересні – жовтні 2014 р. було опитано 10 054 респонденти віком 18 років і старші у всіх регіонах України, крім АР Крим, за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками².

¹ “Суб’єктивний середній клас” – термін, що застосовується для позначення людей, які ідентифікують себе з цим соціальним прошарком, незалежно від того, чи відповідають вони об’єктивним критеріям належності до нього [6, с. 25].

² Вибірка дослідження – багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 1,0% з імовірністю 0,95. Дослідницький проект був здійснений за фінансової підтримки Уряду Канади.

Уявлення про характеристики, притаманні представникам середнього класу.
Уявлення респондентів про особистісні й соціальні якості та характеристики, якими повинна володіти людина, щоб її можна було віднести до середнього класу (табл. 1), підтверджують тезу, що такі уявлення формуються під впливом домінуючого у суспільстві ідеологічного дискурсу. Найчастіше серед таких якостей респонденти називають високий рівень освіти, прагнення добробуту за рахунок власної праці, високий культурний рівень, самоповагу, почуття власної гідності, прагнення забезпечити хорошу освіту дітям (онукам), навчити їх вести здоровий спосіб життя та підвищувати свій освітній і культурний рівень, упевненість у собі та своїх силах, покладання насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави, законслухняність, прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, терпимість, повагу до інших. Отже, у громадській свідомості сформований “ідеалізований” образ типового представника середнього класу, який є втіленням більшості моральних чеснот, якими повинен володіти член суспільства.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Якими характеристиками та якостями повинна володіти людина,
щоб її можна було віднести до середнього класу?”, %**

Високий рівень освіти	65,2
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	61,0
Високий культурний рівень	60,9
Прагнення забезпечити хорошу освіту дітям (онукам), навчити їх вести здоровий спосіб життя та постійно підвищувати свій освітній і культурний рівень	60,8
Упевненість у собі та своїх силах, покладання насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	59,1
Самоповага, почуття власної гідності	58,9
Законслухняність	58,2
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	57,1
Терпимість, повага до інших	52,5
Здоровий спосіб життя	48,4
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців тощо)	45,1
Раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	43,2
Громадянська активність	42,4
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від свавілля держави	41,5
Готовність до змін (постійного місця проживання, місця роботи, професії тощо)	34,7

Джерело: складено автором за даними дослідницького проекту Центру Разумкова “Середній клас в Україні: готовність до асоціації і просування демократичних стандартів”.

Критерії ідентифікації середнього класу. Організатори дослідження одним з його завдань визначили здійснення операціоналізації поняття “середній клас” таким чином, щоб це дозволило виокремити “ядро” середнього класу, яке б відповідало основним характеристикам, які приписуються цій соціальній спільноті. Вони були покладені в основу критеріїв ідентифікації “ядра” середнього класу. Це були самоідентифікаційні критерії та так звані “умовно-об’єктивні”, тобто побудовані на основі об’єктивної інформації про респондента, яка отримана не з незалежних чи документальних джерел, а від нього самого.

При визначенні критеріїв належності до “ядра” середнього класу необхідно також враховувати, що йдеться саме про клас, а не сукупність середніх прошарків. Тому варто згадати про одну важливу характеристику соціального класу – це наявність класової свідомості та відчуття класової солідарності, тобто усвідомлення близькості власних інтересів з інтересами інших людей, які належать до цього класу. Як вважає Д. Голдторп, класи являють собою групи осіб, що об’єднані спільними інтересами (він писав, що “в немарксистській традиції інтерес у процесі формування класів... завжди був представлений”) [8, р. 211]. Саме подібне відчуття солідарності значною мірою і перетворює певну сукупність людей на спільноту та суб’єкт соціальної дії.

Йдеться про інтереси не лише в марксистському їх розумінні (насамперед, соціально-економічні інтереси). Класова солідарність може проявлятися (і в сучасному суспільстві проявляється дедалі частіше) не тільки у відстоюванні спільних економічних інтересів, але й спільних соціокультурних цінностей, які слугують інтегруючим чинником даної спільноти. Певною мірою підтвердженням цього був феномен Майдану, учасники якого навряд чи були об’єднані економічними інтересами.

Індивіда можна вважати належним до певної соціальної групи лише в тому випадку, якщо представники цієї спільноти входять до найближчого кола його особистого спілкування. Саме повсякденне спілкування створює у індивіда відчуття емпатії, спільності переживання та сприйняття світу, а отже, і спільності інтересів. Як критерій віднесення до середнього класу можуть бути застосовані показники, що характеризують коло спілкування респондента.

З огляду на це, під час дослідження Центру Разумкова до “ядра” середнього класу були віднесені респонденти, які:

- віднесли себе до середнього класу (середніх прошарків), відповідаючи на прямі запитання про соціально-класову належність;
- відповідаючи на запитання про рівень матеріального добробуту родини, не відносять себе до низькодоходних груп населення (яким не вистачає доходів на задоволення базових потреб);
- відповідаючи на запитання про рівень освіти, зазначили, що мають середню спеціальну або вищу (незакінчену вищу) освіту;
- відповідаючи на запитання: “З представниками якої із соціальних груп Ви найбільшою мірою відчуваєте спільність інтересів?”, називають середній клас;
- відповідаючи на запитання: “Представники якої із соціальних груп найчастіше належать до числа Ваших друзів, близьких знайомих?”, називають середній клас.

Ті респонденти, які віднесли себе до суб'єктивного середнього класу (при самоідентифікації за тричленною шкалою – “вищий, середній та нижчий класи”), але не увійшли до “ядра” середнього класу, були віднесені до периферії середнього класу. Ці групи порівнювалися з групами респондентів, які віднесли себе до вищого та нижчого класів (відповідаючи на запитання про соціальну ідентифікацію за зазначеною тричленною шкалою).

За результатами опитування, проведеного Центром Разумкова у вересні – жовтні 2014 р., до “ядра” середнього класу потрапляє 14% опитаних, 35% – до його периферії, більше ніж 1% віднесли себе до вищого класу, 31% – до нижчого.

Соціальна неоднорідність “ядра” середнього класу. Щодо соціальної структури “ядра” середнього класу, то найбільшою групою серед них є фахівці (28%), 11% становлять підприємці (переважно це ті, хто займається індивідуальною підприємницькою діяльністю – 8%), 10% – керівники-управлінці (від вищої до нижчої ланки менеджменту підприємств і установ), 15% – кваліфіковані робітники.

Якщо підприємці серед чоловіків – представників “ядра” середнього класу, становлять 15%, то серед жінок – лише 6%, тоді як фахівці – відповідно, 23% і 32%, домогосподарки – відповідно, 0% і 9%, серед чоловіків, що входять до цієї групи, також більше кваліфікованих робітників – відповідно, 18% і 12%.

Найбільшою мірою характеристичі, яка найчастіше в соціологічній літературі приписується середньому класу (відносно високий рівень добробуту), відповідають підприємці та управлінці: вони є найзаможнішими групами серед представників “ядра” середнього класу. Представники цих груп вирізняються також найвищим рівнем задоволеності своїм суспільним становищем. Найнижчим серед груп, віднесених до “ядра” середнього класу, є рівень добробуту пенсіонерів і кваліфікованих робітників.

Така ознака середнього класу, як висококваліфікована праця, найбільшою мірою притаманна управлінцям і фахівцям. На відміну від західних країн, де до “старого” середнього класу відносять представників буржуазії (тобто підприємців), в Україні до “старого” середнього класу можна віднести, насамперед, управлінців і фахівців – саме серед них найвищою є частка тих, чий батьки також належали до середнього класу, або, як його ще називають дослідники, “прототипу” середнього класу, який існував у радянському суспільстві, і до якого належали управлінці та більш заможна частина інтелігенції. Власне високий рівень освіти та кваліфікації і є тим культурним капіталом, який забезпечував соціальні переваги цих соціальних груп у соціалістичному суспільстві, і який вони намагалися з різним ступенем успішності використати в нових соціальних умовах. Ті, кому це вдалося, і увійшли до “ядра” середнього класу.

Вища соціальна успішність управлінців, порівняно з фахівцями, пов'язана з тим, що крім освітніх переваг вони мали переваги статусні, які використали не лише на свою користь, але й для статусного зростання своїх дітей. Можливо, саме з цим пов'язана та обставина, що управлінці високо оцінюють роль соціального походження як чинника соціального успіху.

Підприємці, віднесені до “ядра” середнього класу, мають нижче, порівняно з управлінцями, соціальне походження. І саме підприємницька діяльність для значної

частини з них була тим “соціальним ліфтом”, який дозволив їм піднятися на більш високу сходинку в соціальній ієрархії. Ці результати підтверджують, що підприємці в Україні (на відміну від країн Заходу) є “новим” середнім класом.

Довіра до соціального оточення, соціальних інститутів, влади та суспільства. Будь-яка соціальна чи соціально-класова група може існувати як соціальна спільнота лише за умови, якщо вона зорганізована як суб'єкт соціальної дії. Проте це не означає, що він повинен бути гомогенним, а також що єдність інтересів цього суб'єкта соціальної дії має бути побудована на відстоюванні класових інтересів у марксистському трактуванні цього поняття, а саме економічних інтересів у їх протистоянні з економічними інтересами інших класів чи соціально-класових груп. Можна погодитися з П. Бурдьє, який писав, що “недостатність марксистської теорії класів і зокрема її нездатність враховувати всю множину об'єктивно реєстрованих відмінностей є результатом зведення соціального світу до одного лише економічного поля... та ігноруванням позицій, що займаються в різних полях і субполях, зокрема, у відносинах культурного виробництва” [9, с. 35] (сюди П. Бурдьє відносив і формування цінностей).

Середній клас інтегрується як соціальна спільнота на основі усвідомлення спільності інтересів його членів, але цю спільність інтересів не обов'язково слід розуміти як спільність економічних інтересів. Якщо точніше, то спільність економічних інтересів середнього класу проявляється вкрай рідко внаслідок гетерогенності його соціально-професійної структури. Якщо солідарність економічних інтересів і проявляється, то лише на рівні окремих соціально-професійних груп, що входять до його складу. Як зазначає О.Д. Куценко, “накопичення в суспільстві системи постматеріальних цінностей, а на цьому ціннісному ґрунті, що зазнав змін – зростання нових соціальних рухів, розвиток протестної культури поза домінуючими класовими відносинами стають, у свою чергу, конституюючими елементами нового середнього класу, що виникає” [10, с. 234].

Інтегрування, асоціація нових соціальних спільнот неминуче актуалізує проблему довіри в різних її аспектах – довіри до членів суспільства, з якими індивід взаємодіє чи потенційно може взаємодіяти, до влади, державних і соціальних інститутів.

Проблема спільності інтересів та проблема довіри є взаємопов'язаними – довіра підтримується уявленнями про спільність інтересів, і навпаки, без довіри неможливе усвідомлення близькості інтересів, а тим більше реалізація спільних інтересів через громадянську активність.

Довіра в суспільстві, з одного боку, має багато складових і рівнів: мікрорівень – сім'я, родичі, друзі, знайомі; мезорівень – довіра до організацій, в яких громадянин працює, навчається; довіра до людей, з якими громадянин належить до одних великих спільнот, але з якими безпосередньо може не контактувати (наприклад, жителі одного міста); макрорівень – довіра до соціальних інститутів, органів влади, суспільства в цілому.

З іншого боку, довіра є інтегральною характеристикою суспільства – різні рівні та сфери довіри є взаємопов'язаними, зниження довіри в одній сфері неминуче з часом призводить до зниження довіри в іншій. Значення довіри для стабільності та розвитку

суспільства особливо зростає в демократичному суспільстві. Як зазначає П. Штомпка, “особливо інтимний зв’язок довіри та державних інституцій утворюється в демократичних суспільствах... Довіра є одночасно як плодом демократії, так і чинником, який її зміцнює” [11, с. 372].

Довіра в суспільстві забезпечує певний рівень резистентності суспільства до несприятливих чинників – як з боку оточуючого середовища, так і дії внутрішніх чинників, що перешкоджають функціонуванню соціального організму. Довіра тісно пов’язана з емпатією – здатністю співпереживати та співчувати проблемам і почуттям інших членів суспільства, як своїм власним [12, р. 109]. Як писав Л.М. Толстой, “у нашому суспільстві існує певний порядок не тому, що є судді, прокурори, слідчі, тюремники, кати, солдати, що судять, карають інших людей, а тому, що незважаючи на розбещення, що здійснюється всіма цими урядовими людьми, люди все-таки жаліють і люблять одне одного” [13, с. 189–190].

Можна сказати, що довіра у суспільстві є екстраполяцією, перенесенням емпатії на все суспільство та його інститути, оскільки пов’язана з уявленнями індивіда про те, що ці суспільні інститути представлені людьми, які мають інтереси, мотиви та почуття, подібні до його власних. В іншому разі (якщо в індивіда формується уявлення про суспільні інститути як такі, представники яких мають інтереси, мотиви, цінності, що не мають нічого спільного, суперечать його власним інтересам, мотивам, цінностям), це призводить до зниження довіри до суспільних інститутів, їх легітимності.

У процесі дослідження респондентам пропонувалося оцінити, наскільки вони довіряють органам влади та соціальним інститутам, організаціям, у яких вони працюють чи навчаються, членам сім’ї, родичам, жителям їх населеного пункту тощо³.

На основі відповідей респондентів був побудований інтегральний індекс довіри, який включає такі складові, так звані профільні індекси довіри до:

- державних і суспільних інститутів;
- найближчого соціального оточення (включає показники довіри до членів родини респондента, родичів, сусідів, друзів);
- людей, які не належать до найближчого соціального оточення (довіра до незнайомої людини, жителів міста чи села, де живе респондент);
- організацій, установ і соціального оточення за місцем роботи чи навчання (довіра до формальної чи неформальної організації, де респондент працює, навчається чи займається іншою діяльністю; а також довіра до тих, з ким працюєш, навчаєшся, займаєшся іншою організованою діяльністю);
- суспільства в цілому (включав один показник “Наскільки Ви довіряєте суспільству в цілому?”).

Інтегральний індекс вираховувався як сума балів за профільними індексами (отриманими після їх нормування), поділена на кількість профільних індексів. Інтегральний індекс та профільні індекси набирають значення від 0 до 10.

³ Довіра оцінювалася за шкалою від 0 (йому відповідало значення “зовсім не довіряю”) до 10 (“повністю довіряю”).

За рівнем статистичної значущості, значення інтегрального індексу довіри (табл. 2) у представників нижчого класу є нижчим, порівняно з усіма іншими соціально-класовими групами (значення інтегрального індексу довіри у вищому класі, “ядрі” середнього класу та його периферії не відрізняються).

Таблиця 2

Індекси довіри, бали

Індекси	Усі опитані	Вищий клас	“Ядро” середнього класу	Периферія середнього класу	Нижчий клас
Інтегральний індекс довіри	5,2	5,6	5,4	5,4	5,0
Індекси довіри до:					
державних і суспільних інститутів	3,0	4,0	3,2	3,2	2,7
найближчого соціального оточення	7,8	7,6	7,9	7,9	7,6
людей, які не належать до найближчого соціального оточення	4,7	4,9	4,9	4,8	4,7
організацій і соціального оточення за місцем роботи чи навчання	5,7	5,9	6,0	5,9	5,4
суспільства в цілому	4,9	5,3	5,0	5,1	4,7

Джерело: складено автором.

Так само, за рівнем статистичної значущості, значення всіх профільних індексів довіри у нижчому класі є нижчим, порівняно з “ядром” і периферією середнього класу.

Усі без винятку профільні індекси довіри у “ядрі” середнього класу та його периферії (які разом складають суб’єктивний середній клас) не відрізняються на статистично значущому рівні. Вищий клас і суб’єктивний середній клас відрізняються лише за значеннями двох профільних індексів – довіри до державних і суспільних інститутів (вона є помітно вищою у вищому класі – відповідно, 4,0 і 3,2 бала) і довіри до найближчого соціального оточення (вона є вищою у представників суб’єктивного середнього класу – відповідно, 7,6 і 7,9 бала. Рівень довіри до найближчого соціального оточення у представників суб’єктивного середнього класу є найвищим серед усіх соціально-класових груп.

Серед усіх профільних індексів довіри найнижчі значення у всіх групах має індекс довіри до державних і суспільних інститутів. Проте його значення зростає від 2,7 бала у нижчому класі до 3,2 бала у представників “ядра” середнього класу і його периферії та 4,0 бала у вищому класі.

Рівень довіри до влади та суспільних інститутів є одним з показників легітимності суспільно-політичного режиму, який існує в країні. С.М. Липсет характеризує легітимність як “здатність ... системи породжувати та підтримувати віру в те, що існуючі політичні інститути є такими, що найбільше підходять і є найприйнятнішими для даного суспільства” [14, с. 88].

Більшість представників усіх груп (крім вищого класу), вважають, що політика влади спрямована, насамперед, на підтримку великого капіталу (60% серед представників нижчого класу, 53% – “ядра” середнього класу, 52% – його периферії та 37% – вищого класу). Упевненість у цьому протягом останнього десятиліття тільки посилилася (як у суспільстві в цілому, так і серед представників суб’єктивного середнього класу). Так, якщо у 2008 р. серед усіх опитаних так вважали 47%, то у 2014 р. – 55%; серед представників суб’єктивного середнього класу – відповідно, 43% і 53%.

У розвитку суспільства важливу роль відіграє його “емоційне поле” як складова суспільної свідомості. Зміна “емоційного поля”, як і інші заходи, необхідна для забезпечення умов успішного реформування суспільства.

Є підстави вважати, що середній клас може бути одним із суб’єктів таких змін. Зокрема, результати соціологічного опитування, що здійснювалося в рамках шостої хвилі дослідницького проекту “The World Values Survey”⁴ (автором аналізувалися результати дослідження, отримані в рамках цього проекту у 12 європейських країнах⁵), показують, що представники суб’єктивного середнього класу (як і представники менш чисельного вищого класу) демонструють більш високий рівень довіри до членів суспільства, ніж представники робітничого класу та нижчого класу. Так, серед представників вищого класу у цих країнах 46% стверджують, що більшості людей можна довіряти, серед представників суб’єктивного середнього класу – 38%, тоді як серед тих, хто відніс себе до робітничого класу – 25%, до нижчого класу – 21%.

Так само представники середнього та вищого класів вище оцінюють значущість демократичної системи. Відповідаючи на запитання: “Наскільки для Вас важливо жити в демократичній країні?”⁶, представники цих груп опитаних оцінювали важливість демократичної системи за 10-бальною шкалою, відповідно, 8,6 і 8,4 бала, тоді як представники робітничого класу – 8,0 бала, а представники нижчого класу – 7,7 бала.

Частка тих, які віднесли себе до середнього класу в кожній із зазначених країн, позитивно корелює з часткою у цих країнах тих, які вважають, що демократична політична система – це добре або переважно добре для країни (коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,622), з оцінкою того, наскільки політична система в їхній країні є демократичною (0,655), з оцінкою того, що середовище, в якому вони проживають, є цілком або переважно безпечним (0,592), і негативно корелює з часткою тих, які відповіли, що під час виборів в їхній країні часто або досить часто відбувається підкуп

⁴ Шоста хвиля цього дослідження проводилась у 2010–2014 рр. і охопила 60 країн, у тому числі Україну. В Україні опитування проводилося з 1 по 12 грудня 2011 р. дослідницькою компанією Research & Branding Group, керівник дослідження – О.М. Балакірева (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”). Було опитано 1500 респондентів за вибіркою, що є репрезентативною стосовно дорослого населення України (віком 18 років і старші). Результати та масив даних цього дослідження розміщено на сайті <http://www.worldvaluessurvey.org>.

⁵ Аналізувалися результати, отримані в таких країнах: Білорусь, Естонія, Грузія, Німеччина, Нідерланди, Польща, Румунія, Росія, Словенія, Іспанія, Швеція, Україна.

⁶ При відповіді респонденти використовували 10-бальну шкалу, де 1 означало “зовсім не важливо”, а 10 – “дуже важливо”.

виборців (-0,779), з рівнем згоди із судженням “Виправданою є несплата податків, якщо є така можливість” (-0,713).

За результатами цього міжнародного дослідження, упевненість у перевагах демократичної системи корелює з інтересом до політичного життя (0,626), високим рівнем соціальної активності (наприклад, з готовністю взяти участь у мирних демонстраціях (0,818). Ця соціальна активність пов'язана з “позитивно-орієнтованою” мотивацією – недаремно упевненість у перевагах демократичної системи, зацікавленість політикою та готовність брати участь у мирних демонстраціях корелюють з високою задоволеністю життям (коефіцієнти кореляції становлять, відповідно, 0,623; 0,652 і 0,852).

Зазначені риси соціальної поведінки притаманні моделі соціально-політичної поведінки, суттєво відмінної від тієї моделі соціальної активності, що пов'язувалася марксистською ідеологією з “визвольною місією пролетаріату”, квінтесенція якої, як відомо, зводилася до того, що “пролетаріату нічого втрачати, крім своїх кайданів”. Активність, що будувалася на таких принципах, неминуче мала призвести до насильства, хай і виправданого суворою логікою класової боротьби. Отже, йдеться про дві принципово різні моделі соціальної активності. Якщо активність пролетаріату виходила з його безвихідного та відчайдушного становища, то активність середнього класу будується на зовсім відмінних (як морально-етичних, так і соціально-психологічних) засадах, пов'язаних, насамперед, з усвідомленням необхідності посилення солідарності та довіри в суспільстві.

Протестна та громадянська активність. Водночас в Україні присутній низький рівень довіри до владних і суспільних інститутів у всіх соціально-класових групах, у тому числі серед представників середнього класу, низька оцінка діяльності державних інститутів створює передумови для високого протестного потенціалу як суспільства у цілому, так і середнього класу як однієї з найактивніших груп.

Згідно з результатами опитування, що проводилося Центром Разумкова у вересні – жовтні 2014 р., 48% представників “ядра” середнього класу, обираючи між альтернативними твердженнями: “Терпіти труднощі заради збереження в країні порядку” і “Вийти на вулицю з протестом”, віддають перевагу другому, з першим погодилися лише 30% (табл. 3). Схожою є позиція представників вищого класу – відповідно, 50% і 28%. Серед представників периферії середнього класу обидва твердження підтримуються однаковою мірою (відповідно, 37% і 38%), тоді як представники нижчого класу частіше зазначають, що “краще терпіти труднощі” – відповідно, 32% і 43%.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Що, на Вашу думку, краще – терпіти труднощі (матеріальні труднощі, утиск громадянських прав тощо) заради збереження в країні порядку чи вийти на вулицю з протестом?”, %

	Усі опитані	Вищий клас	“Ядро” середнього класу	Периферія середнього класу	Нижчий клас
Терпіти труднощі заради збереження в країні порядку	36,5	27,6	30,4	37,8	42,5
Вийти на вулицю з протестом	36,4	50,3	47,6	37,0	31,8
Важко відповісти	27,2	22,1	22,0	25,2	25,7

Джерело: складено автором.

Чим нижчою є позиція соціально-класової групи в соціальній ієрархії (і об'єктивно гіршим є її соціальне становище), тим меншою мірою вони готові вдаватися до протестних акцій. Це суперечить марксистській тезі про те, що найбільшій верстви населення мають найбільший протестний потенціал, і підтверджує тезу, що в сучасному суспільстві суб'єктом соціальних перетворень (у тому числі за необхідності і шляхом застосування протестних дій) є саме середній клас.

Сумарна частка тих, хто відповіли, що залучені до активної громадської діяльності, беруть участь у діяльності громадських організацій або беруть (брали) участь у волонтерських акціях і рухах, становить 26% представників “ядра” середнього класу, 22% – його периферії, 13% – нижчого класу і 46% – вищого класу. Отже, чим вищим є соціальний статус соціальної групи, тим вищою є самооцінка її представниками власної соціальної активності.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що характеристики представників “ядра” середнього класу у цілому відповідають стереотипам, сформованим у рамках ліберальних ідеологічних концепцій, згідно з якими вони повинні характеризуватися більш високим, ніж представники нижчого класу, рівнем соціальної активності, а також рівнем інтерналізації демократичних цінностей.

Крім того, представники “ядра” середнього класу частіше, ніж представники нижчого та вищого класів, зазначають, що більшості людей, з якими вони спілкуються, властиве намагання жити, не порушуючи норм моралі – відповідно, 64%, 54 і 53%⁷.

Проте цим стереотипам суперечить той факт, що в українських реаліях представники “ядра” середнього класу та вищого класу частіше, ніж представники нижчого класу зазначають, що більшості людей, з якими вони спілкуються, властиве звернення по допомогу у вирішенні своїх проблем до/через впливових знайомих, тобто застосування корупційних практик – відповідно, 37%, 42% і 23%. Отже, можна зробити висновок, що в українському суспільстві суспільний успіх, можливість зайняти та утримувати вищу соціальну позицію пов'язаний з умінням і можливістю залучати корупційні зв'язки. Переважна більшість представників “ядра” середнього класу серед найважливіших рис, які сприяють життєвому успіху, називають не лише необхідність мати здібності, освіту, везіння та наполегливо працювати, але й “потрібні знайомства та зв'язки” (86%). Схильність до корупційних дій (давання хабарів, звернення до впливових знайомих), проявляється серед підприємців та управлінців частіше, ніж у цілому серед представників “ядра” середнього класу, що значною мірою відбиває традиції та умови діяльності підприємців і керівного (менеджерського) персоналу в Україні. Усе це характеризує закріплену на рівні соціальних стереотипів “корупційну субкультуру” українського суспільства, яка охоплює у тому числі й середній клас.

⁷ Описуючи поведінку та характеристики інших людей, респонденти значною мірою відображають особливості власної поведінки та власні особистісні характеристики. Тут значний вплив на відповіді респондентів здійснює психологічний механізм проєкції.

Висновки. Результати дослідження підтверджують вплив ліберального ідеологічного дискурсу на процеси формування середнього класу, його характеристики, особливості соціальної поведінки його представників.

Водночас у поведінкових практиках і груповій свідомості представників українського середнього класу мають місце суперечливі тенденції як відображення суперечностей розвитку сучасного українського суспільства. І будь яка з цих тенденцій має шанс на реалізацію, що визначатиме у найближчому майбутньому соціальне обличчя середнього класу та його роль у суспільних змінах в Україні.

Об'єктивною передумовою наявності суперечливих тенденцій у середовищі середнього класу є його соціальна неоднорідність. При цьому наявність спільних для різних соціальних груп, що входять до “ядра” середнього класу, соціальних стандартів поєднується з різним рівнем досяжності цих стандартів. Так, хоча фахівці серед представників “ядра” середнього класу мають найвищий освітній рівень, вони рідше, ніж підприємці та управлінці, відповідають, що мають можливість дати хорошу освіту своїм дітям або онукам. Ця обставина та низький рівень задоволеності становищем у суспільстві, житловими умовами, нижчий (порівняно з управлінцями та підприємцями) рівень добробуту, можуть породжувати у фахівців відчуття соціальної несправедливості. Очевидно, саме цим значною мірою пояснюється виявлений у процесі наведеного дослідження високий вплив рівня задоволеності фахівців забезпеченням справедливості в суспільстві на задоволеність тим, як складається їх життя в цілому.

Ситуація поєднання відносно низького рівня задоволеності фахівців, що належать до “ядра” середнього класу, з високим культурним потенціалом цієї групи може зіграти роль стимулу формування представниками цієї соціальної групи “протестної ідеології”, яка здатна поширитися за межі цієї групи та стати домінуючою в масовій свідомості ідеологією, сприйнятою широкими прошарками населення.

Роль середнього класу у перетворенні суспільства полягає не лише (і, можливо, не стільки) в особистій участі її представників у громадській активності, спрямованій на досягнення певних соціальних цілей, але й у формуванні та формулюванні певних ідеологем, які, в силу того, що середній клас є референтною групою для більшості членів суспільства, здатні швидко поширюватися серед інших соціальних груп і скеровувати їх соціальну активність.

Тому соціальне становище середнього класу, а особливо груп середнього класу, здатних створювати такі ідеологеми, може мати вирішальну роль у формуванні характеру соціальних процесів в українському суспільстві.

Результати дослідження дозволяють говорити про те, що значною мірою елементи такої “протестної ідеології” вже поширилися в масовій свідомості. Про це свідчить, зокрема те, що представники “ядра” середнього класу (так само як і ті, що не належать до середнього класу), висловлюють низький рівень задоволеності станом громадянських прав і свобод, рівнем розвитку демократії, забезпеченням соціальної справедливості в суспільстві, суспільно-політичною системою країни, можливістю впливати на суспільне життя, діяльністю центральних і місцевих органів влади, рівнем забезпечен-

ня верховенства права в суспільстві, можливість захисту порушених прав законним шляхом, ситуацією в країні у цілому.

Результати дослідження дозволяють говорити про те, що у свідомості усіх груп, що належать до “ядра” середнього класу (але насамперед таких груп, як підприємці, управлінці, фахівці), представлений значний потенціал розвитку громадянської активності. Цей потенціал пов’язаний, насамперед, з інтеріоризацією соціоцентричних цінностей, спрямованих на побудову демократичного, справедливого, некорумпованого суспільства. Ці цінності в певний спосіб реалізовуватимуться в соціальній поведінці цих груп. Проте від політики державних структур значною мірою залежатиме, яким саме чином реалізовуватимуться ці цінності.

У випадку, якщо політика влади також буде спрямована на їх реалізацію, можна очікувати, що соціальна активність середнього класу розвиватиметься як кооперативна діяльність, у руслі взаємодії з владними інститутами для побудови демократичного суспільства. В умовах, коли наміри влади стосовно демократизації суспільства залишаться лише деклараціями, більш імовірним буде розвиток громадянської активності середнього класу як активності протестної.

Список використаних джерел

1. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. Москва: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2002. 284 с.
2. Попова И.П. Средние слои, средний класс в российском обществе – к проблеме соотношения. *Социологические исследования*. 2005. № 12. С. 65–76.
3. “Класс в себе” и “класс для себя”. *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С.С. Аверинцева и др. Москва: Советская энциклопедия, 1989. С. 259.
4. Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2000. 218 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
6. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 1999. № 2. С. 24–33.
7. Thomas W.I. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf, 1928. 583 p.
8. Goldthorpe J. Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: Comment on Grusky and Weeden’s Research Agenda. *Acta Sociologica*. 2002. № 45 (3). P. 211–217.
9. Бурдые П. Социология социального пространства. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 288 с.
10. Куценко О.Д. Суспільство нерівних: класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві. Спроби західної соціології. Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2000. 316 с.
11. Штомпка П. Доверие – основа общества. Москва: Логос, 2012. 440 с.
12. Sillamy N. *Dictionnaire de la psychologie*. Paris: Larousse, 1967. 319 p.
13. Толстой Л.Н. Путь жизни. Москва: Республика, 1993. 441 с.
14. Липсет С.М. Политический человек: социальные основания политики. Москва: Мысль, 2016. 612 с.

Отримано 14.02.19 та оновлено 12.03.19

References

1. Diligenskii, G.G. (2002). Middle class people. Moscow: Institut Fonda Obshchestvennoe mnenie [in Russian]
2. Popova, I.P. (2005). Middle layers, middle class in the Russian society – to the issue of correlation. *Socis - Sociological Studies*, 12, 65-76 [in Russian]
3. Class-in-itself and class for-itself. (1989). In S.S. Averincev (Ed.), *Philosophical encyclopedic dictionary* (p. 259). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian]
4. Popova, I.M. (2000). Everyday ideologies. How they live, change, and disappear. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Russian]
5. Anderson, B. (2001). Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian]
6. Hahulina, L. (1999). Subjective middle class: income, financial situation, value orientations. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnye peremeny – Public opinion monitoring: economic and social change*, 2, 24-33 [in Russian]
7. Thomas, W.I. (1928). *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf
8. Goldthorpe, J. (2002). Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: Comment on Grusky and Weeden's Research Agenda. *Acta Sociologica*, 45 (3), 211-217. DOI: <https://doi.org/10.1177/000169930204500303>
9. Bourdieu, P. (2007). *Sociology of social space*. Moscow: Institute of experimental sociology, Saint Petersburg: Aletya [in Russian]
10. Kutsenko, O.D. (2000). *Society of the unequals: class analysis of inequalities in modern society. The approaches of western sociology*. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian]
11. Sztompka, P. (2012). *Trust is the basis of society*. Moscow: Logos [in Russian]
12. Sillamy, N. (1967). *Dictionnaire de la psychologie*. Paris: Larousse [in French]
13. Tolstoi, L.N. (1993). *Way of life*. Moscow: Respublika [in Russian]
14. Lipset, S.M. (2016). *Political man: the social bases of politics*. Moscow: Mysl [in Russian]

Received on 14.02.19 and updated on 12.03.19